

НИЕ В НАУКАТА И НАУКАТА В НАС

*В чест на 50-годишнината
на проф. д-р Петко Ст. Петков*

WE IN SCIENCE AND SCIENCE IN US

*In Honour of the 50th Anniversary
of Prof. Petko St. Petkov, PhD*

Велико Търново • 2013

НИЕ В НАУКАТА И НАУКАТА В НАС

В чест на 50-годишнината
на проф. д-р Петко Ст. Петков

WE IN SCIENCE AND SCIENCE IN US

In Honour of the 50th Anniversary
of Prof. Petko St. Petkov, PhD

Издателство „Фабер“
Велико Търново • 2013

КАКВА Е СЪДБАТА НА ПАТРИАРШЕСКАТА БИБЛИОТЕКА? (ЕДНА ВЕРСИЯ)

Доц. д-р Андрей Андреев

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

Съдбата на библиотеката на средновековната българска патриаршия вълнува не само историците, но и широката общественост още от края на XIX век. Проблемът е обект на множество теории – унищожаване при пожар на книгите непосредствено след превземането на Търновград от османските турци през 1393 г., целенасочена акция срещу българските ръкописи от страна на гръцкото духовенство в първите години на XVIII век, укриване в околностите на Търново на книгите от библиотеката и ред други версии, някои граничещи с фантастика.

Настоящата работа не цели обогатяване на екстравагантните теории за съдбата на патриаршеската библиотека. Тя си поставя за задача да проследи пътя на значителен брой български книги, съхранявани в Търново до края на XIV в., в посока средновековната Московска Русия, а също и тяхната съдба в следващите векове. Авторът не твърди, че библиотеката е изнесена в цялост и че това е еднократно действие. Български средновековни ръкописи попадат в Русия за един дълъг период – от началото на XV до XVIII в., като това е един почти непрекъснат процес. В повечето случаи това са дарения от български архиереи или книгите се закупуват от пътуващи руски монаси.

Благотворителността на Московска Русия носи популяризирането на държавата сред православното население на Балканския полуостров. От 30-те години на XVII в. тя вече е изведена и в ранг на държавна политика. Даването на милостиня (в ред случаи щедра) на манастири, архиереи, посещения в Москва за тази цел е нещо обикновено за този период.¹ Архиереите от българските епархии, включително и в Търново, отчитат тази политика и се стараят да поддържат добри отношения с Руската православна църква. Последното включва и скромни дарове за нея и нейните

¹ Каптерев, Н. Ф. Характер отношений России к Православному Востоку в XVI – XVII вв., изд. 2, Сергиев Посад, 1914.

представители, в много случаи почитаните в Москва старобългарски ръкописи.² Приведени са документи за българо-руски църковни отношения за този период, отчетите на монаха Арсений Суханов от средата на XVII в., описите на руския библиограф Павел Строев от XIX в. и др.

Патриаршеската библиотека най-вероятно оцелява през 1393 г. Условията за предаване на Търново и последвалите събития говорят в тази насока. Библиотеката е съхранявала множество преписи и оригинални ръкописи, плод на „златния“ XIV век.³ Унищожаване на български ръкописи от страна на гръцкото духовенство се извършва по-късно, като процесът е с ограничен обхват. През XVIII век обаче книгите в патриаршеската библиотека вече вероятно са разпилени в посока Русия, Влашко и Атонските манастири.

Значителна част от средновековното българско книжовно наследство попада в Московска Русия. Завладяването на България от османските турци в края на XIV век не прекратява религиозните и културните контакти с руската държава. Още няколко века средновековна България е културен и духовен ориентир и жив авторитет за православните руси. Почти религиозното преклонение пред „старите славянски книги“ продължава дълго в Москва. При религиозни диспути и реформи старобългарските ръкописи са единственият уважаван образец. Едновременно с това политическата обстановка в православния свят е радикално променена. През XV век от политическата карта на Източна Европа изчезват православните държави. Едновременно с това Московска Русия постига своята независимост (1480) и навлиза в период на териториално разширение, политически и икономически просперитет. Православният изток вече може да очаква политическа и финансова подкрепа единствено от московския господар. Русия бързо влиза в тази си роля. Покровителството на всички православни християни, огромната благотворителност са неизменна част от руската политика и от официалната доктрина – идеята „Москва – трети Рим“.⁴ Даването на милостиня било съпроводено с ред изисквания. Русите се отнасяли с подозрение за „чистотата на вярата“ към идващите от Изток духовници. Дякон Павел Алепски, секретар на патриарх Макарий Антиохийски, подробно описва задълженията на събирачите на милостиня,

² За дейността на търновските митрополити виж: Тютюнджиев, И. Търновската митрополия през XV – XIX в. В. Търново, 2007.

³ Андреев, Й. Падането на Търново под турска власт и Патриарх Евтимий. Изследвания по българска история. В. Търново, 1981, с. 51 – 66.

⁴ Андреев, А. Аспекти на идеята „Москва – трети Рим“. – Епохи, кн. 1 – 2, В. Търново, 1999, с. 15 – 25.

дори и толкова високопоставени.⁵ Едни от желаните дарове, които просителите можели да дадат, са стари книги на славянски език. Старобългарските ръкописи се ползвали с уважение в Русия. Те били събирани от библиотеките на Атонските манастири, от манастири в българските земи, от библиотеки, на първо място най-богатата – патриаршеската библиотека. Търново било посещавано от руски монаси, които също получавали дарове. Особеният статут на търновския митрополит предполага, че градът е включван в маршрута на руските духовници, пътуващи към Атон и Светите места. Самите митрополити нерядко пътували до Русия.⁶ Всичко това може да бъде свързано с даряване на стари книги, като предпочитани са тези на български език.

Контактите между БПЦ и РПЦ продължават и през вековете след завладяването на България. Още през 1466 г. Рилският манастир сключва договор за подкрепа, най-вече финансова, с руския „Свети Пантелеймон“ от Атон. Пак с негова помощ в началото на XVI век Зографският манастир получава 160 златни рубли, дарение от великия княз Василий III (1505 – 1533).⁷ Духовници от българските земи често посещават Москва, архиереи участват в съборите на Руската православна църква. Така например при учредяването на Московската патриаршия и въвеждането в сан на първия руски патриарх Йов (1589 – 1607) в Москва пристига делегация от България в състав: Дионисий Рали, митрополит Търновски, Калистрат, „митрополит Гравенски и архиепископ на Българската земя“, и архимандритът на Преображенския манастир Методий. Подписите на първите двама стоят под съборното решение за създаване на патриаршия в руската столица. Целта на Методий била събиране на средства за възстановяване на разрушения от турците Преображенски манастир. Последният пострадва на няколко пъти от разбойнически набези и е възстановяван с руска помощ. През 1645 г. архимандрит Йона (от същия манастир) пътува до Москва за средства, които са му отпуснати.⁸ Подобни сведения съществуват и за първите години на XVIII век. Йеромонах Леонтий, игумен на Преображенския манастир, посещава Москва в 1712 г. и издейства финансова помощ за обителта. През 1718 г. игуменът на „Св. св.

⁵ Аллепский, Павел. Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., описанное его сыном, архидяконом Павлом Аллепским. пер. с арабского проф. Г. Муркоса. М., вып. I – V, 1896 – 1900. За статута на посетителите в Москва по-подробно в ч. III.

⁶ Тютюнджиев, И. Цит. съч., с. 30 – 33.

⁷ Коларов, Хр. Зараждане на вярата у българския народ в освободителната мисия на Русия. – Сб. Незабравимият подвиг. В. Търново, 1980.

⁸ Центральный государственный архив древних актов (ЦГАДА), ф. 153 (Духовные российские дела), е. х. 1, л. 1.

Петър и Павел“ бил приет от цар Петър I, от когото получава евангелие със сребърна обковка.⁹ Според обичая на домакините са дарявани стари български ръкописи.

Значително количество български книги, включително и от търновската библиотека, попадат в Русия в средата на XVII век. Монахът Арсений Суханов бил изпратен на Атон и в български манастири за закупуване или получаване в дар на стари ръкописи – български и гръцки. Те трябвало да послужат за образец за започнатата от патриарх Никон (1652 – 1658) църковна реформа. Последната била наложителна поради религиозни и политически причини. По това време Русия вече имала в завършен вид доктрината за приемник на византийското наследство – духовно и политическо. В Москва е наложено мнението, че именно русите са лидер и обединител на православния свят. Но пристигащите в Москва духовници от Изтока с удивление откривали значителни различия в църковната литература и в обредовата практика. Те невинаги спестявали критиките си. Уеднаквяването на църковните обреди представлявало задължително условие за реализиране на руските амбиции. Още повече конфликтът в Украйна след въстанието на хетман Богдан Хмелницки в средата на XVII век налагал бързи действия в тази насока. Още през 40 – 50-те години на века управляващите съзнават необходимостта от такива реформи. Опити за частично решение на проблема се търсели, но опитите срещат силната съпротива на голяма част от клира, убеден в непогрешимостта на русите по религиозни въпроси. Опитите да се очистят богослужебните книги от трупаните с векове грешки, поради липса на сигурни образци, водели до нови погрешни тълкувания. Но когато в полза на преобразованията се обявява цар Алексей Михайлович Романов (1645 – 1676), както и редица влиятелни първенци – светски и духовни, в Москва започват конкретни приготовления за провеждането им.

За уеднаквяването на руските с гръцките богослужебни книги и църковните обичаи било необходимо да се намерят надеждни първоизточници, което представлявало и ключ към съответния подход за реформата в Руската православна църква. За най-достоверни русите считали преди всичко старите славянски ръкописи, както и такива на гръцки език. Със задача да осигури такива през 1649 г. за Атон и Йерусалим е изпратен монахът от Богоявленския манастир в Кремъл Арсений Суханов. До Атон и във вътрешността на Балканите той пътува два пъти – 1649 – 1653 г., и втори път – 1653 – 1655 г. А. Суханов дава подробен отчет за мисията си.

⁹ Христов, Х. Културни и политически връзки между манастирите от Великотърновския край и Русия през XVI – XIX в. – Сб. Руско-български връзки през вековете. С., 1986, с. 137 – 145.

Той обстоятелствено описва диспута с гръцки монаси на Атон по въпроси на вярата и прави подробен опис на книгите, които е получил като дарение или закупил при своите пътувания. Големият изследовател на живота на А. Суханов С. Белокуров основно проучва отчета на монаха, произведението му „Проскинтарий“, описанието на диспута на Атон, но и той обръща внимание на опис на донесените ръкописи, отбелязвайки, че някои били много древни.¹⁰ Архимандрит Раич обявява книгите за сръбски, други автори ги определят като руски, без ясни доказателства в такава посока.¹¹ Авторът счита книгите, определяни като „славянски“, за български. Те са взети от библиотеките на Атонските манастири и от бившата патриаршеска библиотека в Търново. Възможно е оттам да са получени и книги на гръцки език.

Арсений Суханов излиза на диспут по въпросите на вярата с гръцки монаси по време на мисията си на Атон. Повод за това е изгарянето на богослужбни книги, вероятно руски, собственост на йеромонах Дамаскин, сърбин, живеещ в Атон. Това става по заповед на Константинополския патриарх Партений през 1649 г., а на следващата, 1650, освен Дамаскин, са арестувани неговите ученици Роман и послушникът Захарий.

На диспута А. Суханов представя в завършен вид теорията за превзходството на русите над всички останали по въпросите на вярата и правата, които последното дава на Русия. Представена е легендата за покръстване на русите от апостол Андрей, първия ученик на Исус Христос. Източните патриаршии са обвинени в „латинска ерес“ и в ред други верски прегрешения.¹²

Интересно е да се проследи използването и съдбата на донесените в Русия ръкописи. Книгите, донесени в Москва от Арсений Суханов, са описвани два пъти – от самия монах във връзка с отчета му и втори път, през 1660 г., от чиновниците от Тайната управа по повод подготвяното съдебно преследване срещу патриарх Никон. Вторият списък присъства и в Деянията на църковния събор от същата година.¹³ Между двата

¹⁰ Сочинения Арсения Суханова с предисловием С. А. Белокурова. Чтения в обществе истории древностей российских (ЧОИДР), 1894, кн. 2, с. 1 – 283. Собрание патриархом Никоном книг с Востока. СПб 1882.; Непълен списък на книгите: Арсений Суханов – Проскинтарий. ЧОИДР, 1891, кн. 2, с. 354 – 415.

¹¹ Смирнов, П. История русского старообрядчества. СПб, изд. 2, 1895, с. 35; Раич (архимандрит) Сказание о сребскихъ господахъ. – В: Изборе югославянскихъ достопримечательностей. Изд. П. А. Шафариком, Прага, 1851, с. 62 – 63.

¹² Андреев, А. Отношението на Руската православна църква към „гръците“ през първата половина на XVII век. – Сб. Източното православие в европейската култура. С., 1999, с. 171 – 175.

¹³ Деяния собора 1660 г. (Московского). Субботин, Н. Материалы для истории раскола за первое время его существования. т. I – IX, М., 1875 – 1890, т. I, с. 126 – 141.

документа съществува явно несъответствие. В първия списък, с автор А. Суханов и безспорно по-надежден, са изброени 498 заглавия. Във втория опис липсват 55 книги. Той е разделен на две части – в едната са 395 заглавия, а във втората 48. Може да се предполага, че са разделени по този начин по езика, на който са написани, съответно гръцки и славянски. Явно тук става дума за книги от български произход или преводи от гръцки на поучителни съчинения, на такива, използвани при църковните служби, и др.

Трудно е да се определи от кои манастири са получени всички ръкописи. Все пак освен в приписки към тях в предисловие на Служебник, издаден през 1655 г., се дават сведения за произхода на някои от свитъците, а именно манастирите Ватопедски, Лаврски, Хилендарски, Иверски, Дионисиев, Пантократор, Ксиропотамо, Дохерия, Свети Павел. Освен това става ясно, че Суханов посещава и търновския митрополит.¹⁴ От Иверския манастир монахът взема 156 книги, които са описани, като е посочена обителта. Броят на книгите и подробният опис се обясняват с факта, че това бил любим манастир на цар Алексей Михайлович. По заповед на владетеля на Иверския манастир се изплаща щедра годишна издръжка. Той притежавал и обширни земи в Русия и градски имот в Москва. Ръкописите били наистина много стари – от IX в., XI в., XII в., до печатни книги от XVII в. Могат да се посочат наистина интересни заглавия: Събрани слова (49) на Григорий Назианзен, съчинения на Дионисий Аеропагит, подарени от Максим Маргуня, епископ Цитерски, два екземпляра на Тържественник – събрани слова и жития на светци, беседи на свети Йоан Златоуст, Патерик, Сборник със 126 поучения на Теодор Студит, Апостол с порядъка на неделните четения, Василий Велики против Евномий, както и още едно негово произведение за подвижничеството и др. Прави впечатление и присъствието на произведения с чисто светска тематика, като Одисея на Омир.¹⁵ Това едва ли се дължи на предпочитанията на А. Суханов. Явно той купувал и приемал всичко, което му се сторело достатъчно старо. Съществуват и сигурни сведения за книгите, получени от Хилендарския и Павловския манастири. От първия били взети тринадесет български и седем гръцки ръкописа. Сред първите е „Шестоднев“ на Йоан Екзарх, препис от 1263 г. Още един екземпляр на „Шестоднев“ Суханов получава от Павловската обител, препис от XV век.¹⁶ Прието е този манастир да се определя като сръбски, но очевидно в средата на XVII век

¹⁴ Белокуров, С. Собрание..., с. 17; ЧОИДР, 1891, кн. 2, с. 354–415.

¹⁵ Пак там.

¹⁶ Списък и описание на книгите от цитираните манастири: Временник общества истории и древностей российских (ВОИДР), 1852, кн. XV, с. 96–118.

там преобладавали монасите българи. За това съдим и от грамотата за дарение, която получава Арсений Суханов, адресирана до цар Алексей Михайлович: „Грамота на руски език до царя Алексей Михайлович от Павловския български манастир, изпратена по Арсений монах, изпратен в Атонската планина за събиране на древни книги.“¹⁷

Книги пристигали и по други пътища. Така например довереникът на руския царски двор Иван Петров Тафрали също бил натоварен със задача за осигуряване на стари ръкописи като образец за предстоящата църковна реформа.¹⁸

За нас представлява интерес съдбата на донесените в Москва книги. Както бе отбелязано по-горе, при сравняването на двата описа се вижда, че при втория книгите са с 55 по-малко. Логично би било свитъците да се намират в Печатния двор, където се извършвала поправката на богослужебните книги, но в такъв случай те биха попаднали в описа. Може да предположим, че те са отнесени във Воскресенския манастир, избран от патриарх Никон за резиденция след оттеглянето му от патриаршеския престол през 1658 г. Сред тези 55 книги, взети от патриарха, вероятно има и оригинални български съчинения. По време на следствието срещу него Никон пише писмо до боярина С. Стрешнев и до митрополита на Газа Паисий Лигаридис. Озаглавено „Возражение или разорение...“, писмото се превръща в огромен богословски трактат, в обем 945 страници. Бранежки идеята си за превъзходството на духовната власт над светската, текстът на Никон на определени места се движи почти идентично с текста от Житието на свети Иван Рилски, с автор свети Патриарх Евтимий Търновски. Логично е образованият руски патриарх да е разполагал със съчиненията на Евтимий и да е оценявал стойността на средновековните български ръкописи.¹⁹ Тези 55 книги са останали в библиотеката на манастира и след осъждането на Никон през 1667 г. Патриархът не е имал възможност да ги вземе със себе си за мястото на заточението – далечния Ферापонтов манастир.²⁰

¹⁷ Пак там.; Райч (архимандрит). Цит. съч., с. 62–63.

¹⁸ Белокуров, С. цит. съч., с. 32–35.

¹⁹ Возражения или разорения смиренного Никона, Божию милостию патриарха, противу вопросов боярина С. Стрешнева, еже на написа Газскому митрополиту Паисию Лигаридиусу и на ответы Паисеовы. – В: Записки отдела русской и славянской археологии императорского российского археологического общества. (ЗОРИСА), СПб, 1861, т. II; За оттеглянето на патриарх Никон има доста противоречиви изследвания. За това какво е можел да вземе и как е контактувал със столицата, авторът използва основно сборник документи: Дело о патриархе Никоне, изданное Археографической комиссии по документом Московской Синодальной (бывшей Патриаршей) библиотеки. СПб, 1897.

²⁰ Деяния собора 1666–1667 гг. (Московского). Суботин, Н. Цит. съч., т. II, с. 324.

Интерес представлява също и съдбата на 48 книги, представени отделно от А. Суханов, които безспорно са на кирилица. В 1660 г. те се намират в Москва, тъй като ги откриваме в описа на Тайната управа. Тук е нужно да се отбележи, че донесените от Арсений Суханов ръкописи не са използвани за реформата в Руската православна църква, така както се предвиждало. Книгите, донесени от православния Изток, също представлявали в огромната си част преписи и носели същите недъзи, както и руските богослужбени книги. Немалка част не била тематично свързана с църковните проблеми. Освен това писарите в Печатния двор се затруднявали допълнително от архаичния стил. Още повече не всички познавали добре гръцкия и старобългарския език, за да дадат компетентни преводи. В крайна сметка за образец за реформата се използват скоро отпечатани свети книги, изпратени от Константинополската патриаршия. Това дало нови поводи за обвинения от страна на противниците на реформата. Книгите на кирилица (48) попадат в патриаршеската (от XVIII в. Синодална) библиотека.

Събраните с толкова усилия древни ръкописи и по-нови печатни книги са пръснати след църковния събор 1666–1667 г. Повечето попадат в патриаршеската и в манастирски библиотеки. Част от тях стават собственост на цар Алексей Михайлович, известен с влечението си към църковните проблеми и славянските книги. Литературни произведения попадат и в частни библиотеки. Още в допетровската епоха в Москва е оформен интелектуален елит, стремящ се към нови знания. Вероятно някои ръкописи остават в хранилищата на Печатния двор, така и неизползвани за църковната реформа от XVII век.

През XVIII в. Русия се променя коренно. Държавата се формира като империя и абсолютна монархия, европеизацията е видима. Страната навлиза в голямата европейска политика и се легитимира именно като европейски фактор. Освен това държавата навлиза в новата си история. Модернизацията се отразява и върху историческата наука. Създадена е Руската академия на науките, поставено е началото на модерните исторически изследвания, през втората половина на века е изграден и модерен исторически архив. Изследванията предполагат използване на извори и тяхното критично интерпретиране. Владетелите, най-вече императрица Екатерина II (1762–1796), налагат модата за издирване и колекциониране на стари ръкописи. Тогава и през XIX в. богати дворяни и търговци създават частни библиотеки. Руската православна църква не изостава в този процес. Обогатяват се манастирските библиотеки с новооткрити ръкописи, като практиката за купуване и приемане като дар на такива от православния Изток продължава. Император Петър I ликвидира

патриаршията, но Светият синод съхранява патриаршеската, сега Синодална, библиотека. Описите на руския историограф Павел Строев на частни и манастирски библиотеки отразяват книжовното богатство на Русия. По негови сведения, както и по приписки, които той публикува, можем да определим произхода на малка част от тези книги. Виждаме и част от донесените от Суханов книги, като можем да проследим съдбата им, поне на някои от тях.²¹

Социалните сътресения в Русия през 1917 г. променят изцяло държавата. Върху Руската православна църква се стоварва удар от страна на новата власт, по-страшен от татарското нашествие. Имотите ѝ са конфискувани, включително издателската ѝ база, библиотеката на Синода, църковния архив и епархиалните библиотеки. Манастирите са закрити и в по-голямата си част превърнати в концентрационни лагери. Част от църковния архив и книги, пазени в Сергиев посад, са изгорени в началото на 1918 г. В случая причината трябва да търсим не в агресивната политика на болшевиките срещу Църквата, която е факт, а в неграмотността на червеногвардейската охрана. Синодалната библиотека е съхранена, поне в по-голямата си част, манастирските библиотеки, както и частните постъпват във фондове на определени библиотеки, най-вече в Ръкописния отдел на Държавната библиотека на РФ (бивша Ленин). Именно там, както и в ГАРФ, попадат оцелелите ръкописи, донесени от българските земи, включително и патриаршеската библиотека в Търново.²²

В заключение може да се каже, че повечето от книгите от патриаршеската библиотека в Търново оцеляват, но не оцелява самата библиотека. Авторът не приема версиите за нейното унищожаване или укриване в цялост. В течение на няколко века книгите поемат към Русия, Атонските манастири, а вероятно и към Влашко, т.е. към православните страни, където се установяват прокудени българи – миряни и духовници, след 1393 г. Българските книги са желан и уважаван дар в Русия. Такива подаръци се правят на руски монаси, посетили Търново, църковни делегации, посещаващи Русия, носят книги в дар на Руската църква. Тази практика продължава и през XVIII век. Повечето от оцелелите български книги вероятно сега се намират в огромните ръкописни фондове на библиотеките в Москва и Петербург, както и в архивите в тези два руски града.

²¹ Строев, П. Описание рукописей монастырей Волоколамского, Новый Йерусалим, Саввина-Сторожевского и Пафнутиева-Боровского. СПб, 1891.

²² Андреев, А. Руската православна църква през първата половина на XX век. В. Търново, 2006, с. 61 – 80.

WHAT WAS THE DESTINY OF THE PATRIARCHATE'S LIBRARY (A HYPOTHESIS)

Assoc. Prof. Andrey Andreev, PhD

(*Veliko Turnovo University "St. Cyril and St. Methodius"*)

This paper is an attempt to explaining what the destiny of the medieval Patriarchate's Library of the Tarnovo Kingdom was, or at least of part of it. The author thinks that the books were not burnt down during the capturing of the Bulgarian capital by the Ottoman Turks and that during the destruction of Bulgarian manuscripts by the Greek clergy in the beginning of the 18th century the library (or the greater part of it) was not in Tarnovo any more. The books were scattered in different places, mainly in Russia. Several sources are analyzed in the paper: the reports and the index of the monk Arseny Suhanov who travelled twice in the 17th century through the Bulgarian lands to Mount Athos for buying church literature, and also the index of 1660 made by the Secret board, concerning the same literature. They are compared to the indexes by Pavel Stroev, which were made in the first half of the 9th century, and also with indexes of private libraries where part of the donated or bought books got. The author is of the opinion that the greater part of the medieval Patriarchate's Library survived but the books were scattered in Russia, Wallachia and the monasteries on Mount Athos.